

האזרחות החדשה: אתנית, לאומית, רובית

דן אבנן

מחונן המושגים באזרחות: מקרה בוחן למעבר מהוראה ממלכתית להנחלה מפלגתית

בחודש פברואר 2015, שבועות ספורים לפני הבחירות הכלליות לכנסת ה-20, קבע היועץ המשפטי של משרד החינוך כי לא ייתכן שמועמד לבחירות לכנסת מטעם מפלגה פוליטית ישמש כיושב ראש ועדת מקצוע האזרחות. קביעה זו אילצה את פרופ' אשר כהן, מדען מדינה בעל שם מאוניברסיטת בר-אילן, אך גם מועמד לכנסת מטעם מפלגת הבית היהודי, לסיים את כהונתו. לדברי היועץ, "פרופ' כהן לא יוכל להמשיך ולשמש בתפקיד יו"ר ועדת המקצוע בתחום האזרחות, לאור הפרסום המובהק של דעותיו הפוליטיות של פרופ' כהן ונוכח רצונו לקחת חלק פעיל בחיים הפוליטיים, באופן שיכול לפגום באמון הציבור בהתנהלות המערכת השלטונית" (סקופ, 2015).

בחודש יולי 2015 מינה שר החינוך החדש, נפתלי בנט ממפלגת הבית היהודי, את ד"ר אסף מלאך לתפקיד יו"ר ועדת מקצוע אזרחות. מלאך, שהשלים את עבודת הדוקטורט בשנת 2009 (במסגרת לימודי תרבות ופרשנות באוניברסיטת בר-אילן), לא היה ידוע באותה עת כחוקר בכיר. עיקר פרסומו היה בזכות פועלו כמייסד-שותף ומנהל אקדמי של המכללה למדינאות יהודית. המכללה הוקמה בשנת 2007 בכפר קדומים (שבשטחי יהודה ושומרון), ומראשית דרכה פעלה להנחיל בקרב אליטות יהודיות של מדינת ישראל "חזון יהודי וציוני מפותח" (הלוי ומלאך, ללא תאריך). פרופ' כהן בירך על המינוי של מחליפו: "זה מינוי מצויץ פעמיים: גם לנושא של מקצוע האזרחות וגם מצד המסר שזה מעביר – סוף סוף המחנה הלאומי החליט שהוא רוצה לשלוט, ולא לשחק משחקים" (וילף, 2015). עם כניסתו לתפקיד יזם מלאך שינויים פדגוגיים ותוכניים שעוררו ביקורת

קשה בקרב חברי ועדת מקצוע האזרחות, בעיקר בשל היוזמה להרחיב את היקפו ותחולתו של מסמך עזר למורים ולבודקי בחינות בגרות. הנימוק לכך היה, ששלושת ספרי הלימוד הקיימים סותרים אלו את אלו ולכן אינם מספקים מסד ידע אחיד להערכת הבחינות. על פי דיווחים בתקשורת, הוצאתו לאור של ספר חדש עוכבה בשל ביקורות ומחלוקות על אודות תכניו. מכל מקום, בתחילת שנת הלימודים תשע"ו הופץ בקרב מורי האזרחות מחוון מושגי יסוד למורה (משרד החינוך, תשרי תשע"ו)¹, שבא למלא את החסר לכאורה, עד להשלמת הכנתו של ספר הלימוד החדש.

התנהלותו של היו"ר החדש סביב השינוי בתכניו ובמעמדו של המחוון הביא להתפטרותם בחודש נובמבר 2015 (שנת הלימודים תשע"ו) של שלושה מתוך ההרכב החסר מלכתחילה של תשעת חברי ועדת המקצוע. המתפטרים, שני נציגי אקדמיה ומורה שייצג את החינוך הממלכתי-ערבי, החזיקו במגוון דעות בנוגע להיבטים מהותיים רבים של מקצוע האזרחות. הנימוקים העיקריים להתפטרות התייחסו לשאלות פדגוגיות (הפיכת שינון ידע באמצעות המחוון לכלי שינחה את אופן הוראת אזרחות), לשאלות של תוכן (אי-הסכמה על ניסוחים של מושגים) ולשאלות של נוהל (קבלת החלטות מהותיות על הוראת אזרחות בלא דיון רציני בוועדת מקצוע).

להתנגדות למחוון תשרי תשע"ו היה רקע נוסף, משמעותי: היעדר מידע על תוכני אותו ספר אזרחות חדש שהיה בשלבים סופיים של עריכה. כתיבתו לוותה במעטה חשאיות, שהגבירה את התחושה שלימודי האזרחות מנוהלים בלא בקרה מקצועית נאותה. מאחר שהוצאתו לאור של הספר החדש נדחתה חדשות לבקרים, ואילו הספרים הקיימים נתפסו כמציגים מגוון רחב מדי של תשובות אפשריות לשאלות בחינת הבגרות, נותר אותו מחוון כאורים ותומים של מורים לאזרחות במהלך שנת הלימודים תשע"ו (2015-2016). נכללו בו 160 מושגים, בהם כ-60 מושגים חדשים שלא נכללו במחוון שהופץ שנה קודם לכן. מבין אלה שנכללו במחוון הקודם, 62 עברו שינויי ניסוח בהופיעם במחוון תשרי תשע"ו. משמע, רוב הבסיס העיוני של מסמך ההערכה לבחינות בגרות ולהוראת אזרחות – יותר מ-120 מתוך 160 מושגים – היה חדש לגמרי או שנוסח מחדש.

1 מכאן ואילך ייקרא לעתים המחוון: מחוון תשרי תשע"ו.

מחונן המושגים על גלגוליו הרבים הוא מקרה בוחן מצוין לדיון בשאלה, מה קורה כשלתפקיד האחראי על תוכני מקצוע האזרחות ממנים אדם המוכר בעיקר כמי שמקדם באפקטיביות השקפת עולם לאומית שמזוהה עם פלג של מפלגה פוליטית, שהצטרפה לקואליציה מושלת ושבידיה הופקד תיק החינוך (המפלגה זכתה ב־6.74% מקולות הבוחרים בבחירות שהתקיימו בפברואר 2015). כשלעצמן, דעות פוליטיות אינן פוסלות איש או אשת מקצוע מכהונה בתפקידים שיש בהם אחריות לכלל מערכת החינוך הממלכתי, אבל אם הן מנחות תהליכי קבלת החלטות שממבט ראשון מעידות על העדפת סדר יום מפלגתי על פני תכנים המיועדים לכלל מערכות החינוך הממלכתי, נוצרת בעיה. כנגד השקפת עולם, הקריטריונים האמורים להנחות מינוי ראש ועדת מקצוע הם הכשרה מקצועית נאותה, איכות פדגוגית ועיונית מוכחת, וכמובן ניסיון חיים רלוונטי. וכך, שנת הכהונה הראשונה של מלאך בראשות ועדת המקצוע מספקת הזדמנות נדירה לבחון מקרה של הפרת האיזון הסביר במתח שבין התוויית דרך והשפעה לגיטימית על השיח לבין שימוש בכוח פוליטי כדי לקדם השקפת עולם ערכית מסוימת וצרה. בשעה שהאיזון הנאות מופר, השקפה אחת המקודמת על ידי קואליציית השעה הפוליטית עלולה להתקבל אצל הלומדים אזרחות כמשקפת את היסודות וההגיונות של המשטר הדמוקרטי בישראל כולו. כנגד אפשרות זו, הנכון והרצוי בהוראת אזרחות הוא להציג השקפה צרה ככזו (צרה), כהשקפת עולם שמתחרה על הגיון האזרחים ועל לבם כנגד השקפות עולם אחרות, צרות ולגיטימיות במידה שווה.

מאזרחות דמוקרטית ללאומיות אתנית

מן המפורסמות הוא שתכניות הלימודים באזרחות שגובשו במהלך דיוני ועדות המקצוע לדורותיהן הן המצע להוראת אזרחות בכל מערכת החינוך הממלכתי בישראל. מאז שנות התשעים של המאה ה־20, התכנית מתעדכנת בכל עשור (אבנון, 2013). החלופה לגישה דיאלוגית ותהליכית זו היא גישה סקטוריאלית, שלה שני כיווני התפתחות אפשריים, שניהם לא רצויים. האחד, לאחר כל מערכת בחירות ישתנו דגשי תכנית הלימודים באזרחות על פי העדפות של ממשל השעה (ממן, 2014). השני, בכל זרם חינוכי יוחלט מהם ערכי היסוד של אזרחות ישראלית, בלא מחויבות לליבה ערכית אחת. שתי האפשרויות מובילות לפירוק השפה האזרחית המשותפת ומהוות מרשם לאנרכיה בתחום הוראת האזרחות. לכן אני

מתנגד להפרטת מערך ההוראה של ערכי יסוד שמשותפים לכלל אזרחי מדינת ישראל ולהשתלטות של תפיסות עולם פרטיקולריות על תוכני הלימודים באזרחות, שדווקא אמורים ללמד איך לשלב בין הפרטיקולרי למשותף (אבנון 2013ב). על רקע עמדה זו – שביסודה מחויבות עמוקה להמשך קיומה של מדינת ישראל – אני מבקש להאיר את עומקה והיקפה של הסטייה מגישה ממלכתית שבאה לידי ביטוי במסמך מחוון מושגי יסוד למורה.

בהקדמה לתכנית הלימודים באזרחות של שנת תשע"א נכתב: "התכנית מבוססת הן על הדגשת המשותף לכל מרכיבי החברה הישראלית והן על ההכרה בייחודן של הקבוצות החברתיות השונות" (משרד החינוך, תשע"א). זו הסיבה לכך שהעיקרון המנחה הראשון הפותח את תכנית הלימודים הוא ש"המערכת הפוליטית תוצג כמערכת פלורליסטית ודינמית". זהו גם ההיגיון שביסוד הדגש החותם את פרק מטרות תכנית הלימודים: "התלמידים יפנימו את ערכי הפלורליזם והסובלנות" (שם).

דגשים אלה הועלמו ממחוון תשרי תשע"ו, ומודגש בו העיקרון של הכרעת הרוב כתשתית המשטר הדמוקרטי בישראל. הדגש על הכרעת הרוב מסביר מדוע העיסוק בפלורליזם, שהוא כה מרכזי לתכנית הלימודים, אינו קיים במחוון. המשמעות המעשית של גישה זו, שנהירה לכל תלמיד או מורה במערכת החינוך, היא שאזרחות בישראל אינה מושתתת על פלורליזם רעיוני אלא על קבלת דעת הרוב הלאומי. גישה רובית לדמוקרטיה מבקשת להנחיל את ערכה של הכרעת רוב כערך דמוקרטי מכונן שקודם לערכי יסוד דמוקרטיים אחרים, כגון ערכי השוויון הפוליטי, כיבוד זכויות אדם, הגנה על יחידים ומיעוטים מפני עריצות הרוב, וכיבוד שלטון החוק והמוסד שמשמר אותו, בית המשפט העליון (עוד על טענה זו בהמשך).

ההמרה של ערכי יסוד דמוקרטיים בעקרון הכרעת הרוב כתשתית להוראת אזרחות בישראל באה לידי ביטוי ציורי בספר הלימוד החדש, להיות אזרחים בישראל: מדינה יהודית ודמוקרטית (משרד החינוך, 2016), שמחוון תשע"ו שימש מעין קדימון להפצת דגשיו: "דמוקרטיה כהשקפת עולם בנויה ככלל כקומה שנייה על דמוקרטיה כצורת ממשל. זאת כיוון שצורת הממשל הנשענת על הכרעת הרוב היא תנאי הכרחי לקיומה של דמוקרטיה" (משרד החינוך תשע"ו, עמ' 124). כך, במחוון, ולאחר מכן בספר הלימוד, "קומת הקרקע" של הדמוקרטיה היא עקרון הכרעת הרוב דרך מנגנוני המשילה. לעומת זאת, הערכים העומדים בבסיסה של השקפת עולם דמוקרטית – ובכלל זה שמירה על חירויות פרט ואזרח, הימנעות

מעריצות הרוב, הקפדה על עצמאותו של בית המשפט העליון כמגן זכויות אדם ומיעוטים – נתפסים כסוג של תוספת בנייה, קומה שנייה. מדובר בלא פחות מהיפוך של עקרונות הלמידה כפי שהוגדרו בתכנית הלימודים המאושרת (משרד החינוך, תשע"א). הבעיה אינה בעיקרה עניין מינהלי, סטייה מתכנית לימודים מאושרת. גישה זו של היפוך הדגשים סוללת נתיב אל עבר לגיטימציה של עליונותה של תודעה אזרחית לאומנית שמופנית כנגד מיעוטים וחריגים שחיים בקרב חברת הרוב האתני בישראל, קרי הרוב היהודי.

על רקע הטיה זו אפשר להבין את השימוש החוזר ונשנה במחווה במונחים שמקבעים תפיסה של עליונות עקרון הרוב על פני כל גישה אחרת. לדוגמה, "בהיותה מדינת לאום יהודית, הדמוקרטיה הישראלית נותנת מקום משמעותי לתפישה רפובליקנית" (משרד החינוך, תשרי תשע"ו, עמ' 11). בהחלט ניתן לטעון שיש לתפיסות רפובליקניות מקום של כבוד בשיח הפוליטי בישראל. גישה רפובליקנית מניחה קדימות של ערכיהן ומסורותיהן של הקבוצות הדומיננטיות בחברה על פני ערכים של יחידים או של תרבויות הזרות לתרבות הרוב ולמסורתו. אבל מה בנוגע לשאר הגישות? הרי באותה מידה יכלו להציג דמוקרטיה ישראלית שנותנת "מקום משמעותי" לתפיסה ליברלית, ושעל פיה המדינה משרתת את היחיד, ליחיד יש זכויות מולדות, ואילו הדמוקרטיה מושתתת על מוסדות שמביאות לידי ביטוי את זכויות היחיד וחירותו ומגנות עליהן. יכלו גם להציג, למשל, דמוקרטיה המעניקה "מקום משמעותי" לתפיסה סוציאל-דמוקרטית, ולהדגיש בהקשר זה את מקומה המרכזי של הקהילה, את ערכם של אהבת אדם, באשר הוא אדם, של הסולידריות החברתית ושל מדינת הרווחה בדמוקרטיה הישראלית. אך במחווה מיוחס "מקום משמעותי" רק לתפיסה רפובליקנית, מילת קוד לערכיו ולצרכיו של הרוב הלאומי, היהודי. הצגה הוגנת ונכונה הייתה מזהה לפחות שלושה זרמים דמוקרטיים מרכזיים כבעלי "מקום משמעותי" בלאומיות היהודית: רפובליקני, ליברלי וסוציאלי. בהקשר זה ראוי לתת את הדעת על כך שבמחווה – ובתכנית הלימודים – אין כלל מקום ללאומיות ישראלית, הכוללת את סך אזרחי מדינת ישראל, יהודים ולא-יהודים. איני מרחיב בנקודה זו כאן כי אינה ייחודית דווקא לעת הזאת, למחווה הזו, ודיון בה חורג מהיקף הדברים של מסה זו.

האדרת עקרון הרוב כתשתית האזרחות בישראל ניתנת לזיהוי גם בשימוש התדיר במונח "אתני" ובנגזרותיו. ההתייחסות לזהויות קבוצתיות במונחים של זיקות אתניות מעוררת תחושות של הזדהות פרימורדיאלית על בסיס קדמון, שבטי. כך

לדוגמה נכתב במחווון כי "מדינת לאום אתנית תרבותית היא בסיס לסולידריות חזקה בין רוב האזרחים בגלל הקשר הלאומי ביניהם" (עמ' 5). אם נניח בצד את הניסוח המרושל (התעמקו רגע במילה "בגלל" ונסו לפענח את הקשר הסיבתי שהמחברים סבורים שניתן לאתר בין שני חלקי המשפט המצוטט), דברים אלו הם ביטוי מובהק לטענה שסולידריות במדינת לאום מבוססת על זיקות פנים קבוצתיות-אתניות ולא על יסוד אזרחות משותפת. משמע, קודם לערכי יסוד של דמוקרטיה מודרנית – שמבוססת על ערכי חירות (אישית), שוויון (בין יחידים) וצדק (שווה לכול) – יש מצב קדמון, אתני, המעניק לקבוצת האתנית קדימות על תצורות מודרניות של זהות: לאומיות מודרנית (שנתפסת כהתפתחות והתקדמות ביחס למקור האתני) ואזרחות יחידנית (שמקורה בהגות ליברלית מודרנית, פוסט-אתנית). מהו "קשר בין אזרחים" שבבסיסו עומד "קשר לאומי" הנגזר מתרבותו של האתנוס המסוים? איני בטוח למה בדיוק התכוונו מחברי המחווון, אך דבר אחד ברור: המחווון מציע בסיס אתני ותרבותי כמצע לסולידריות במדינת לאום דמוקרטית, בניגוד לתפיסה של שותפות אזרחית על פי ערכי יסוד שמניחים שוויון פוליטי ואזרחי. וכך נגלית לעינינו דוגמה נוספת לכך שהמחווון הוא מורה נבוכים להשקפה האזרחית החדשה: היסוד האזרחי המשותף מומר ביסוד אתני. במקום ללמד את המשותף לאזרחים כבני אדם יחידים, מעצימים את המבדל על יסוד זיקות קבוצתיות פרימורדיאליות – תרבותיות, אתניות, לאומיות.

שימוש בעמדת כוח ממלכתית לקידום אחידות ערכית והדגשת מרכיב האתניות

הבנת האופן שהמחווון חותר תחת הפלורליזם וערכי יסוד דמוקרטיים אחרים כדי לפנות מקום להכרעת הרוב ולסולידריות אתנית/לאומית מספקת מצע להבנת הדברים הבאים: "ישנו מתח בין ערך הפלורליזם המעודד ריבוי דעות לערך ההסכמיות המחזק את האחידות" (שם, עמ' 12). למה הכוונה בכך שערך ההסכמיות מוצג כבעל ערך בשל היותו "מחזק אחידות"? הסכמיות היא מונח מובחן בחקר המשטרים, המאפיין תהליכי הידברות שנקוטים במשטרים דמוקרטיים בין קבוצות חברתיות שונות. הכוונה היא לעודד פשרה וחיים בצוותא, בשלום. מה בין זה לבין "חיזוק אחידות"? באיזו אחידות מדובר? של רעיונות? של זהויות? של סדרי יום ערכיים? ככל הידוע לי, אין תורה דמוקרטית שמעודדת אחידות

דעות; עמדות כאלה נמצאות בהגויות ובמשטרים לא־דמוקרטיים. ההסכמיות מוארת באור חיובי כמחזקת יציבות, משום שהיא מאפשרת או מעודדת אהידות דעות, בניגוד לפלורליזם, שהוא גישה המקבלת ריבוי דעות ואף מעודדת זאת. וכך הופך הפלורליזם לחלופה ערכית נחותה ל"הסכמיות", שרק היא יכולה להוביל ל"אהידות". עם המצאת "חיזוק האהידות" כאחת התוצאות שאליהן מייחלים מחברי המחווון, נוצר מניה וביה מתח בין פלורליזם להסכמיות.

אחד מחלקי המחווון שנשפכו עליהם קיתונות של ביקורת מוצדקת הוא זה העוסק בתיאור אזרחיה הלא־יהודים של מדינת ישראל. צריך לקרוא את נוסחי המחווון הראשונים – שהופצו והיו אמורים לשמש מורים – כדי להבין אנה מועדות פני החינוך לאזרחות בישראל: "רוב הערבים בישראל מזהים עצמם כחלק מן האומה הערבית הגדולה, וחלקם הגדול גם מזדהים כפלסטינים. לרבים מהם בני משפחה במדינות ערב" (שם, עמ' 8). בהמשך מכיר הטקסט בכך שיש ערבים ה"משתלבים בחברה בישראל", אבל אמירה זו מסויגת מיד בכך שהם עושים זאת "במקביל לתהליכי בידול והזדהות עם המאבק הפלשתיני נגד מדינת ישראל" (שם). מעבר להצגה הלא־מעודכנת של הלכי הרוח בעולם הערבי ("האומה הערבית הגדולה"?!) האם אנחנו נמצאים בשנות החמישים של המאה ה־20?), לעניות דעתי מדובר בהסתה סמויה של יהודים נגד ערבים ובהתססה של ערבים נגד זהותם הישראלית. לא זאת גם זאת: הרשלנות העיונית באה לידי ביטוי בכך שבאחד המקומות במחווון כתוב "פלסטינים" ואילו במקום אחר – "פלשתינים". מדובר במסמך מתווה דרך במערכת חינוך והוראה, ומצופה שהדברים יהיו ערוכים מכל היבט, כולל ההיבט הלשוני, שבמקרה זה טומן בחובו מטעני פרשנות שונים בהתאם לאיות שמה של הקבוצה המדוברת. ועיקר העיקרים: התפקיד החינוכי והחברתי־פוליטי של לימודי אזרחות מנוסח בבהירות: להדגיש את המשותף בין קבוצות הזהות השונות, על רקע הכרת הייחוד של כל זהות קבוצתית. ומה עושים המופקדים על הוראה זו? את ההפך מזה, על ידי הבלטת מרכיבי זהות של קבוצות מיעוט ישראליות באופן שמעורר ספקות בנוגע לנאמנותם, לזיקותיהם הקדמוניות ואף בנוגע למונחים המזהים אותם.

המשך הדברים אינו מלבב. "הערבים" מוצגים במחווון לרוב כמקשה אחת. אבל במקום אחד הוא בכל זאת מפרט בנוגע לתת־קבוצה ייחודית בקרבם – הנוצרים: "רוב הנוצרים בישראל רשומים בסעיף הלאום כערבים. מאז 2014 ניתנה להם רשות להירשם כארמים כיוון שחלק מהם מעדיפים זאת" (שם). כבירור שערכנו

במרשם האוכלוסין נאמר שעד לשנת 2015 שינו שבעה אזרחים את רישומם מנוצרים לארמים.² שופט בית המשפט העליון סלים ג'ובראן טען בדיון בעתירה שביקשה לפסול את המחוקן, שכשלושים אזרחים בישראל רשומים כארמים.³ בואו נניח, לצורך הדיון, שאכן ישנם שלושים. מהי החשיבות של נתון זניח זה להכרתו או להבנתו של המיעוט הערבי הנוצרי בישראל, המונה כ-130 אלף איש ואישה? ההתייחסות לערבים בכלל ולערבים נוצרים בפרט מעידה על רדידות התשתית העובדתית שתומכת בהשקפת העולם האתנית, המפלגת והמבדלת שמנחה את כותבי המחוקן בפרט, ואת מנסחיה ומיישמיה של מה שניתן לכנות האזרחות החדשה בכלל.

בעקבות ביקורת חריפה שהשמיעו שופטי בית המשפט העליון על איכות המחוקן, על ה"נתונים" המופיעים בו בהקשר זה ועל חלק מההגדרות המוצגות בו, הגיב יו"ר ועדת המקצוע מלאך בעמוד הפייסבוק שלו: "כבוד השופט ג'ובראן חושב שאזכור הארמים כלאום במושגון באזרחות שולל ממנו את זהותו כערבי-נוצרי. [...] כנראה שאין דעתו של השופט ג'ובראן נוחה מן ההכרה בארמים כלאום, אך מה לזה ולדיון בבג"ץ על המושגון?"⁴ כך מתנסח מי שעומד בראש ועדת מקצוע מטעם משרד החינוך, המתבקש על ידי שופט עליון להתייחס לשאלת איכות הבקרה המקצועית שעבר המחוקן שהוא, מלאך, העביר לכלל מערכת החינוך הממלכתי בישראל? כדי לסבר את אוזנו של מלאך, התמיהה של השופט ג'ובראן, שלי ושל עשרות אקדמאים ומאות מורים היא זו: מדוע המחוקן שהעביר מלאך לאלפי מורים ותלמידים במדינת ישראל כולל דווקא את האפיון הזה בהתייחס לאוכלוסייה של 130,000 ערבים נוצרים? אם נדרשת דוגמה מובהקת לשימוש לרעה בכוח פוליטי כדי לקדם השקפת עולם, הנה היא לפנינו. לא זו אף זו: מלבד ההתעלמות המקוממת מביקורות של מלומדים מכל קצות קשת ההשכלה על הקטעים במחוקן המתייחסים למיעוטים לא-יהודיים, ולאי-נכונות להתייחס לגופה של טענה, היחס המזלזל של מלאך לדברי השופט ג'ובראן משקף יחס מבטל לבית המשפט, עניין שאליו אגיע לקראת סיום המסה, מכיוון שגם הוא מסימני האזרחות החדשה.

2 תודה לנתן מיליקובסקי שערך את הבירור בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ובמרשם האוכלוסין. המענה הכתוב של רשויות אלו נמצא אצל המחבר.

3 פרוטוקול בג"ץ 4327/16 טסלר ואח' נ' משרד החינוך.

4 ראו פוסט מיום 7.8.16:

www.facebook.com/assaf.malach/posts/10154433062936912?pnref=story

החשדנות כלפי נאמנותם של מיעוטים אתניים למדינת הרוב הלאומי אינו מוגבל ליחס החשדני כלפי המיעוט הערבי במדינת ישראל. זוהי השקפה כוללת, ולכן גם כל כך מסוכנת ומחייבת הנהרה. היא באה לידי ביטוי גם ביחס ליהודים. היא מנחה את ההתייחסות ליהודים שאינם אזרחי מדינת ישראל ("יהודי התפוצות"). במחווון נלמד ש"רבים מיהודי העולם חשים קרבה והזדהות עם מדינת ישראל על אף היותם אזרחים לכל דבר במדינותיהם. במקרים מסוימים הדבר גורם לדילמות של 'נאמנות כפולה'" (שם). מחברי המחווון באמת ובתמים סבורים שזהותו היהודית של אדם נמצאת במתח עם זהותו האזרחית, ואף עשויה להיות קודמת לנאמנותו לחובות האזרחיות שלו כלפי מדינתו הלא-יהודית. מניסוח הדברים משתמע שזאת תופעה נפוצה. זו הסיבה שהם מייחסים ליהודי התפוצות ("במקרים מסוימים") "דילמות של 'נאמנות כפולה'". על סמך איזה מחקר, תקדים או ידע נקבעה הדבר כעובדה? מהו היקף התופעה? נדמה שמבחינה עובדתית היקף התופעה אף קטן מאותם קומץ נוצרים מבין 130 אלף חברי מיעוט זה שבחרו להיות ארמים. שתי ההתייחסויות מעידות על השקפת עולם שמציגה מקרים זניחים כהמחשות וחזוקים לטענות שנרמות כמשקפות תופעות רחבות היקף.

"דילמת הנאמנות הכפולה" מפוענחת בספר האזרחות החדש: "זהותם של יהודי התפוצות מורכבת, ולעתים מתגלע מתח בין מרכיבי זהות. הדבר קורה בעיקר עקב חיכוכים בין המדינה בה הם חיים לבין ישראל, ודוגמה מובהקת לכך היא פרשת פולארד" (משרד החינוך, 2016, עמ' 75). באזרחות החדשה, ברור ומוכן שנאמנות אתנית נמצאת במתח עם נאמנות אזרחית, כשהמשתמע הוא שהיא יוצרת קונפליקט נאמנויות שבמקרים רבים נפתר לטובת המרכיב האתני. זו השקפת עולם, המוצגת כמעין עובדה. בדומה לרצונם של ערבים נוצרים להיות "ארמים", גם יהודים עשויים לסבול מנאמנות כפולה. אין זה משנה אם מדובר בשלושים מתוך 130 אלף במקרה של הנוצרים או של אחד מתוך כחמישה מיליונים במקרה של היהודי יונתן פולארד, אזרח ארצות הברית שהורשע בריגול למען ישראל ונכלא לשנים רבות על עברה זו. יש טעם לפגם בכך שמכל יהודי התבל לדורותיהם, היהודי המגלם יותר מכל האחרים את המורכבות של יחסי יהודי התפוצות למדינת ישראל הוא מרגל מורשע. לעניות דעתי, ג'ונתן פולארד ראוי לכל גיבוי ותמיכה של המדינה שגייסה אותו לשירות הביון שלה, מדינת ישראל, אבל הוא אינו מופת או דוגמה מייצגת לקשר בין יהודי התפוצות למדינת ישראל. השימוש בפולארד כמופת מאיר את השקפת העולם האתנית של מי שניסח כך את הדברים.

יש קו ישיר שמחבר את היחס החשדני כלפי נאמנותם של מיעוטים בישראל לבין ההגדרה הקדם-מדינתית, הפרימורדיאלית, שמיוחסת לבני העם היהודי בתפוצות, שמומחשת על ידי הבחירה של פולארד כסמל ליחסים אלו.

לסיום הארתה של השקפת העולם שביסוד המושגים החדשים שנוספו למחונן המושגים באזרחות נתייחס להגדרה הבאה, שגם היא נעדרת כל בסיס בספרות מקצועית או בתולדות העמים: "מדינת לאום היא הכלי המיטבי לפיתוח תרבותי מלא של אומה, ולכן יש לשאוף להעניק לכל תרבות לפחות מדינה אחת". זהו טיעון חסר שחר. מי מעלה על דעתו שיש לשאוף לתת לכל תרבות "לפחות מדינה אחת"? תלמיד תיכון ששומע את הדברים עשוי לחשוב שלתרבות הראפ מגיעה מדינה, או שלתרבות הארמית מגיעה מדינה, וכיוצא באלו תגובות מתבקשות מהניסוח המרושל הזה. או שאין הכותבים מבינים מהי תרבות, או שאין הכותבים מבינים מהו הבסיס לתביעה לייסוד מדינות לאום, או שלא הציגו כראוי את התאוריה של הסוציולוג ארנסט גלנר (Gellner), שמאפיין לאומיות במונחים של הכפפת תרבויות "נמוכות" להגמוניה ולהומוגניות של "תרבות גבוהה" (גלנר, 1998). כך או כך, מורים ותלמידים כאחד יתקשו לעמוד מאחורי טענה זו. גם הגדרה זו מעידה על הצוהר שדרכו משקיפים אל עבר העולם מחברי המחונן, מנהירה סדרה של הטיית גלויות במחונן, ומספקת מפות דרכים פרשניות לקריאת ספר הלימוד שנכתב ברוח הדברים שכלולים במחונן זה.

התעלמות מזהות חילונית ואזרחית

תכנית הלימודים מחייבת, שבמסגרת לימוד ההיבט של מדינת ישראל כמדינה יהודית "יוצגו סוגי זהויות: לאומית, דתית, אזרחית; יוצגו הזהויות הספציפיות הקיימות בישראל: זהויות באוכלוסייה היהודית, זהויות באוכלוסייה הערבית והדרוזית" (משרד החינוך, תשע"א). במחונן לימודי האזרחות מופיעות הגדרות של זהויות דתיות ולאומיות, אך אין בו אפיון של זהות אזרחית. הקריאה שהוצעה לעיל מסבירה לקונה זו. הרי זיקה אזרחית משקפת נאמנות לערכי יסוד של מדינת לאום מודרנית ודמוקרטית, שבה הנאמנות להתאגדות המדינית היא מסד של אזרחות לאומית, אך בה במידה נתונה הנאמנות לחירויות יסוד, לערכים אוניברסליים של סובלנות, כבוד האדם, קבלת שונות, פלורליזם וכיוצא באלה "המצאות" של העת החדשה. מאחר שאלה הם חלק מ"הקומה השנייה" של הדמוקרטיה, אין צורך

לכלול במחווון זהויות אזרחיות – יהודיות ולא־יהודיות, אין זה משנה – שמקדמות ערכים מעין אלו, שאינם בהכרח ערכי הרוב הלאומי, המאכלס את קומת הקרקע של מבנה האזרחות החדש.

בתכנית הלימודים יש הנחיה להציג את זהויות הרוב היהודי על "רצף החל מזהויות יהודיות־דתיות־חרדיות, זהויות דתיות־לאומיות, זהויות מסורתיות, זהויות של יהדות כתרכות ועד לזהויות חילוניות ועמדה של הפרדת דת ממדינה". בהמשך למחיקת סוגי הזהות האזרחית השונים (מחומר לימוד באזרחות!) הזהויות היהודיות במחווון אינן כוללות יהדות כתרכות ויהדות חילונית. זו אינה השמטה אקראית, זו אינה רשלנות. זו שיטה. זו השקפת עולם. זו תפיסת המציאות של מי שכלל סוגי יהדות של שומרי מצוות, הלכות ומסורות, ובחר בשל השקפת עולמו להתעלם מזהויות יהודיות שאינן על הרצף הזה.

ההתכנסות פנימה, אל ערכי הרוב היהודי וצרכיו, משתקפת במחווון בהתעלמות מעוד מרכיב מרכזי, מהותי, בתכנית הלימודים. תכנית הלימודים מחייבת הכללת מרכיב של השוואה עם נורמות ועם תהליכים הנהוגים במדינות שונות. חיוב זה מוגדר כעיקרון המנחה השני של תכנית הלימודים, מיד אחרי עקרון הפלורליזם. החשיבות של לימוד דרך השוואה לניסיון ולהסדרים הננקטים בדמוקרטיה אחרות מוזכר שוב ושוב לאורך תכנית הלימודים. כך לדוגמה "יובאו דוגמות מהמציאות הישראלית וממדינות אחרות להתנגשות בין ערכי חירות ושוויון לבין ערכים אחרים, כגון ערכים דתיים, ערכים לאומיים וביטחוניים". להנחיות הללו אין זכר במחווון תשע"ו.

אסיים את הסיור בתודעת האזרחות של מחברי המחווון במבט אל עבר התייחסותם לשני נושאים הכרוכים זה בזה: הוויכוח על אודות חקיקת חוקה ואופן תיאור מעמדו של בית המשפט העליון. הצגת הטענות בעד חקיקת חוקה דלה ובסיסית מאוד. חסרים בה טענות מוכרים ועקרוניים בזכות חקיקת חוקה, וחסרה התייחסות מורכבת למעלות של חוקה בהקשר הקונקרטי של מדינת ישראל. בה במידה, יש טענות כבד משקל נגד חקיקת חוקה במדינת ישראל, שמחברי המחווון לא כללו ברשימת הנימוקים שתלמידים צריכים להכיר: בשל היותה של ישראל מדינה דמוקרטית, חוקה אזרחית תחייב להכיר בשוויון פוליטי כזכות יסוד מוגנת, דבר שיפגע בזכויות היתר של הרוב היהודי במדינה. זהו שיקול שמושמע על ידי מחוקקים לאומיים ודתיים המתנגדים לחקיקת חוקה, והיעדרותו מהדהדת כאן. ההצגה החסרה של מחלוקת החוקה אינה מקרית, שהרי חוקה היא אמנה העתידה

לחזק את כוחו של בית המשפט העליון כמגן חירויות של יחידים וזכויות של מיעוטים. כאמור, בחזון האזרחות החדשה שמוביל מלאך, הגנה על ערכי היסוד הדמוקרטיים היא הגנה על "הקומה השנייה" של הדמוקרטיה, המשנית בחשיבותה ל"קומת הקרקע" (והנתפסת לעתים כמנוגדת לה), שבה שולט עקרון הכרעת הרוב. זו הסיבה לכך שבית המשפט הוא בגדר חשוד תמידי בחזון זה, בייחוד בשבתו כבג"ץ.

במחווה מצוינים שישה מקרים שבהם אזכור מעמדו של בית המשפט מלווה בהערות אזהרה חוזרות ונשנות בשינויי נוסח קלים: "נתון בוויכוח ציבורי", "נתון במחלוקת ערכית", "ויכוח ציבורי ערכי" ו"מחלוקת ציבורית". מדובר בהגדרות של המונחים הבאים: "הרשות השופטת – בתי המשפט", "ביקורת שיפוטית", "אקטיביזם שיפוטי", "המהפכה החוקתית", "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" ו"חוק יסוד: חופש העיסוק". אילו הרבו מחברי המחווה לציין גם מוסדות או תהליכים אחרים כשנויים במחלוקת, דיינו. אבל לא זה מצב העניינים. זהו ביטוי נוסף למגמה אידאולוגית מובהקת שעולה בקנה אחד עם כל שאר מרכיבי השקפת העולם שמנינו לעיל. אותה השקפת עולם, הרואה בהגנה על ערכי יסוד ליברל-דמוקרטיים איום על ערכים שמגולמים בהכרעת הרוב האתנו-לאומי היהודי.

סיכום

מחווה המושגים שהופץ בראשית שנת הלימודים תשע"ו (משרד החינוך, תשרי תשע"ו) הוא מדריך מצוין ללימוד השקפת העולם של מנסחי התודעה האזרחית החדשה. זהו מסמך מרתק ככל שמדובר בהארת הסכנות האורבות למערכת החינוך בשעה שמאפשרים לאידאולוגים המייצגים זרם מסוים במפת המפלגות בישראל לפעול ללא רסנים פורמליים במסגרת מילוי תפקידם הממלכתי. העובדה שיו"ר ועדת מקצוע יכול היה להטות את לימודי האזרחות לכיוונים שמנינו יכולה להיחשב למחדל של מערכות הבקרה המינהליות של המדינה. אבל ייתכן שמה שמתגלה אינו אך סטייה מינהלית, אלא מהלך משמעותי הרבה יותר: התאמת הלימוד להשקפת עולם רווחת, תוך ניסוחה והכתבתה באמצעות המעטה המכובד והמחייב של תכנית לימודים ממלכתית. כאן אנו עדים ליישום של הלכה למעשה של עקרון הכרעת הרוב הדמוקרטי-לאומי-אתני, כוכב הצפון של מנסחי האזרחות הדמוקרטית החדשה.

רשימת מקורות

- אבנון, דן (2013א). מחקר ומדיניות בהוראת אזרחות במערכת החינוך העל-יסודית במדינת ישראל. האגודה הישראלית למדע המדינה. נדלה מתוך <http://spotidoc.com/doc/2610906/>
- אבנון, דן (2013ב). מבוא: חינוך אזרחי בישראל. בתוך דן אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל** (עמ' 11-32). תל אביב: עם עובד.
- גלנר, ארנסט (1994). **לאומים ולאומיות**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- הלוי, עמית, ואסף מלאך (ללא תאריך). **דבר ראשי המכללה**. נדלה מתוך www.statesmanship.org.il/he
- וילף, רעות (2015). בנט מינה איש ימין ליו"ר ועדת מקצוע אזרחות. **מעריב nrg**, 2.2.
- ממז, רבקה (2014). עידן החינוך האזרחי: בין פוליטיקה לחינוך. עבודת גמר לשם קבלת התואר "מוסמך". ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- משרד החינוך (תשע"א). **אזרחות: תכנית הלימודים בחטיבה העליונה לבתי ספר יהודיים (כלליים ודתיים) ערביים ודרוזיים (מהדורה מעודכנת)**. ירושלים: משרד החינוך.
- משרד החינוך (תשרי, תשע"ו). **מחונן מושגי יסוד למורה ירושלים: משרד החינוך**.
- משרד החינוך (2016). **להיות אזרחים בישראל: מדינה יהודית ודמוקרטית**. ירושלים: משרד החינוך.
- סקופ, ירדן (2015). **חוות דעת משפטית של משרד החינוך: על יו"ר ועדת מקצוע האזרחות שהתמודד בבית היהודי להתפטר**. הארץ, 2.2.

